अभिप्रेरणाम् (Motivation)

मानवजीवने प्रेरणायाः महत्त्वमत्यधिकं भवति। मानवः अभिप्रेरितः भूत्वा कठिनात् कठिनतरमापि कार्यं साधयितुं शक्नोति। प्रेरयति इति प्रेरणा। अभि उपसर्गपूर्वकात् प्रेर् धातोः णिच् प्रत्यये अभिप्रेरयति इति पदं समागच्छति।

इयम् आङ्ग्लभाषायाःMotivation इति शब्दस्य हिन्दीरूपान्तरणमस्ति। लेटिन् भाषाया Motum शब्दात् निष्पन्नम् अथवा Moveere इति निष्पन्नमिति ज्ञायते। यस्यार्थः भवति To Move अथवा To Motion। अभिप्रेरणं कार्योन्मुखत्वं क्रियाशीलत्वं सम्पादयतीत्यर्थः।

अभिप्रेरणा आन्तरिकोत्तेजना भवति, या उत्साहं शिक्षयति च प्रोत्साहयति। अर्थात् अभिप्रेरणा एका आन्तरिकीशक्तिः वा जनं बालकं वा कार्यकरणाय प्रेरयति प्रोत्साहयति च। तेन व्यवहारस्य मार्गनिर्देशनात्मकं सुव्यवस्थीकरणात्मकमेकं साधनम् अभिप्रेरणम् इति Garret महाशयेन उक्तम्। गिलफोर्ड्महोदयः अभिप्रैति यत् अभिप्रेरणा एका आन्तरिकदशा अथवा कारकं भवति। या कार्यकरणाय प्रेरयति प्रोत्साहयति च।

अभिप्रेरणायाः स्रोतांसि (Scope of Motivation)

अभिप्रेरणायाः पञ्च स्रोतांसि सन्ति। तानि अधः प्रस्तूयन्ते आवश्यकता – (Needs) प्रत्येकं जीवस्य कृते कतिपयाधारभूताः आवश्यकताः भवन्ति, यासामभावे जीवनमसम्भवम्। यथा जलं, वायुः आवासश्च। आवश्यकतायाः पूर्त्याभावे शरीरे असन्तुलनमुत्पन्नं भवति, तन्यतायाः वृद्धिश्च भवति। यदा जनः बुभुक्षया पीडितः भवति तदा तस्य शरीरे उत्तेजना उत्पद्यते। तदर्थं सः भोजनमन्वेषयति। भोजनप्राप्तेः अनन्तरं सः सन्तुलितः भवति। अर्थात् उत्तेजनामुक्तः भवतीत्यर्थः।

चालकः/प्रणोदनम् (Driver) – जीवनस्य आवश्यकता तत्सम्बन्धिचालकान् उत्पादयति। भोजनं प्राणीनामावश्यकता वर्तते। भोजनस्यावश्यकता तस्मिन् बुभुक्षितचालकमुत्पादयति। एवमेव जलस्यावश्यकता पिपासा चालकमुत्पादयति। चालकः जनं निश्चितक्रियां कर्त्तुं प्रेरयति। यथा बुभुक्षाचालकः मानवं भोजनं प्रति प्रेरयति। चालकाः मानवशरीरस्य आन्तरिकक्रियाः भवति, ये मानवविशेषं व्यवहाराय प्रेरयन्ति। **उद्दीपनम्/ प्रोत्साहनम्** (Incentive) – जीवनस्य आवश्यकता तत्सम्बन्धिचालकान् उत्पादयति।

भोजनं प्राणीनामावश्यकता वर्तते। भोजनस्यावश्यकता तस्मिन् बुभुक्षितचालकमुत्पादयति। एवमेव जलस्यावश्यकता पिपासा चालकमुत्पादयति। चालकः जनं निश्चिक्रियां कर्त्तुं प्रेरयति। यथा बुभुक्षाचालकः मानवं भोजनं प्रति प्रेरयति। चालकाः मानवशरीरस्य आन्तरिकक्रिया भवन्ति, ये मानवविशेषं व्यवहाराय प्रेरयन्ति।

तथैव कामचालकस्य (Sex Drive) उद्दीपनं विपरीतलिङ्गी भवति। यतो हि तस्य आवश्यकतायाः पूर्त्तिः विपरीतलिङ्गीमाध्यमेन एव भवति। उद्दीपनस्य परिभाषा तद्वस्तु, स्थितिश्च क्रियारूपे प्रदातुं शक्यते यत् व्यवहारं निर्देशितं करोति उद्दीप्तयति। आवश्यकता, चालक, उद्दीपनम्, इत्यादीनां मध्ये घनिष्ठसम्बन्धः भवति। प्रत्येकं प्रत्येकमुपरि आधारितमस्ति।

प्रेरकाः (Motives) – प्रेरणामुत्पादयन्ति ये ते प्रेरकाः। अन्येषु शब्देषु प्रेरणायाः कारकाः प्रेरकाः इति। प्रेरकाः मानवस्य शारीरिकमानसिकदशाः वर्तन्ते। प्रेरकाणां विभिन्नस्वरूपाणि वर्तन्ते। यथा आवश्यकता, इच्छा, तन्यता, अभिवृत्तयः, रुचयः, स्वाभाविकस्थितिः इत्यादयः। प्रेरकाः जन्मजातार्जितशक्तयः सन्ति। ताः शक्तयः मानवं विशेषक्रियायाः कृते प्रोत्साहितं कुर्वन्ति। प्रेरकाः आन्तरिकदशाः शक्त्यः वा भवन्ति निश्चितोद्दिश्यं प्रति प्रेरयन्ति।

अभिप्रेरणायाम् उद्दीपनादावश्यकतायाः पूर्त्तिः भवति प्रणोदनं सन्तुष्टिमाजोति।

अभिप्रेरणायाः प्रकाराः (Types of Motivation)

अभिप्रेरणायाः प्रमुखकारकद्वयं वर्तते। यथा – आन्तरिकाभिप्रेरणम् (Natural Motivation) व्यक्तौ प्राकृतिकेच्छाभिः, व्यक्तादिभिः, मूलप्रवृत्तिभिश्च सह सम्बद्धानि जन्मजातानि भवन्ति। यतो हि व्यक्तिः तथा तस्य जातेः संरक्षणे साहाय्यकानि भवन्ति। पिपासादिशारीरिकावश्यकतानां पूर्त्तये बाह्यप्रेरकं विना आन्तरिकदिना निरन्तरं प्रयत्नं कृत्वा व्यक्तिः सन्तोषमाप्नोति। बालकः अनेन किमपि कार्यं स्वेच्छया कृत्वा सुखं सन्तोषञ्च प्राप्नोति।

बालकः अनया अभिप्रेरणया किमपि कार्यं स्वेच्छया कृत्वा सः सुखं प्राप्नोति। इयमेवं अभिप्रेरणा आन्तरिकाभिप्रेरणमित्युच्यते।

बाह्याभिप्रेरणम् – मानवः कदाचित् आत्मसन्तोषाय कार्यं न करोति। परन्तु किमपि लक्ष्यं साधयितुमथवा पुरस्कारं प्राप्तुं प्रयतते। यथा बालकः स्वेच्छया कार्यं न करोति। परन्तु

बाह्यकारणेन कार्यं सम्पादयति। अत एव निश्चितोद्देश्यस्य पूर्त्तिः भवति। सः पुरस्कारं प्रशंसां च प्राप्तुं अथवा दण्डभीत्या कार्यं करोति सा अभिप्रेरणा बाह्याभिप्रेरणमित्युच्यते।

अभिप्रेरणायाः सिद्धान्ताः (Pricipals of Motivaton)

अभिप्रेरणायाः अधोलिखिताः सिद्धान्ताः सन्ति। यथा –

1.मूलप्रवृत्तिसिद्धान्तः

2.आवश्यकतासिद्धान्तः

3.चालकान्यूनीकरणसिद्धान्तः

4.मनोविश्लेषणसिद्धान्तः

5.उपलब्धिप्रेरणासिद्धान्तः

******